

Бібліографічні посилання

1. **Bender H. S.** Sommerfeld Mennonites / H. S. Bender, A. Ens, J. Peters [Електронний ресурс] / Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online. Retrieved 17 September 2008. – Режим доступу: <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/S666ME.html>.
2. Daily Nor'Wester. – 1897. – 7 April. – Page 1.
3. **Deitsch, Däätsch, Düütsch, Dietsch: The Varieties of Kansas German Dialects after 150 Years of German Group Settlement in Kansas** [Електронний ресурс] / [ed. by William D. Keel]. – Режим доступу: http://www2ku.edu/.../Verieties_of_Kansas_German_Dialects.pdf.
4. **Ens G. J.** Volost and Municipality: The R.M. of Rhineland, 1884–1984 / G. J. Ens. – Canada, Manitoba, 1984.
5. **Epp F. H.** Mennonites in Canada / F. H. Epp: in 3 vols. – Toronto: , 1974. Vol. 1: Mennonites in Canada, 1786–1920. The History of a Separate People.
6. **Francis E. K.** The Mennonite School Problem in Manitoba / E. K. Francis // Mennonite Quarterly Review. – 1953. – July. – №3. – Vol. XXVII. – P. 204–236.
7. **Friesen M. W.** Bergthal Mennonites / M. W. Friesen, C. J. Dyck [Електронний ресурс] / Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online. Retrieved 20 April 2009. – Режим доступу: <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/B474ME.html>.
8. **Goertzen T. D.** The Mennonite Dialectic. A survey of the Culture and Physical Morphology of Steinbach / T. D. Goertzen. A Thesis of Master of Landscape Architecture, University of Manitoba, Canada, Manitoba, 2000.
9. Hague-Osler Mennonite Reserve 1895–1995. – Saskatoon, Saskatchewan: Hague-Osler Reserve Book Committee, 1995.
10. Intergroup Relations [Електронний ресурс] / The Encyclopedia of Canada's Peoples / Mennonites / [ed. by Harry Loewen]. – Режим доступу: <http://multiculturalcanada.ca/Encyclopedia>.
11. **Loewen R. K.** Old Ways under New Skies: Blumenort, Manitoba, 1874–1910 / R. K. Loewen // Manitoba History. – 1985. – № 9. – P. 3–10.
12. **Sawatsky R. J.** A Comparison of the Mennonite and Doukhobor Emigrations from Russia to Canada, 1870–1920 / R. J. Sawatsky. – Thesis for Master of Arts. – Dalhousie University, Halifax, Nova Scotia, 1998.
13. **Unruh A. J.** The Helpless Poles / Abe J. Unruh. – Freeman, South Dakota, 1973.

Надійшла до редколегії 22.01.2011

УДК 94(430): 341.341(=161.1) «1914/1918»

Т. В. Мінаєва

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

**РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ В ТАБОРАХ НІМЕЧЧИНИ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ОСНОВНІ ПОРУШЕННЯ НОРМ УТРИМАННЯ**

Досліджено основні порушення утримання російських військовополонених в німецьких таборах у роки Першої світової війни. З'ясовано, що Німеччина не мала належних приміщень для утримання основних мас полонених, харчування було вкрай недостатнім, полонені часто використовувалися на роботах безпосередньо військового характеру, була створена ціла система покарань полонених.

Ключові слова: військовополонені, Перша світова війна, табори для полонених, права військовополонених.

Исследованы основные нарушения содержания русских военнопленных в немецких лагерях в годы Первой мировой войны. Выяснено, что Германия не имела

соответствующих помещений для содержания основных масс пленных, питание было крайне недостаточным, пленные часто использовались на работах непосредственно военного характера, была создана целая система наказаний пленных.

Ключевые слова: военнопленные, Первая мировая война, лагеря для пленных, права военнопленных.

The body of the article goes on to discuss the problem of violations of the maintenance of the Russian prisoners' of war in the German camps throughout World War I. It should be noted, that Germany had no appropriate premises for the captured, they were often exploited at military works, food was the extremely insufficient, the punishment system for prisoners of war was introduced.

Key words: prisoners of war, World War I, camps for prisoners of war, rights of prisoners of war.

Перша світова війна за багатьма параметрами значно переважала всі попередні збройні конфлікти, а своїми наслідками кардинально змінила розвиток європейського суспільства. Мобілізовані людські ресурси, задіяні території, заподіяні руйнування виявилися небувалими в попередній історичній пам'яті людства. Безумовно, винятковою виявилася і кількість військовополонених, які опинилися на території ворожих держав при номінальному правовому захисті.

Без сумніву, найбільше постраждала Російська імперія, яка, за різними підрахунками, втратила полоненими від 2,5 млн до 3,5 млн осіб: генерал імператорської армії М. Головін говорив про 2 млн 447 тис. [4, с. 148]; радянський дослідник Б. Урланіс вказував подібну цифру – 2 млн 600 тис. [17, с. 320]; за даними Бюро по втратах Звітно-Статистичного відділу Управління РСЧА за 40 місяців війни полоненими та зниклими без вісти Росія втратила 3 млн 638 тис. полонених [12, с. 30]; британський дослідник Н. Фергюсон наводив цифру мінімум – 2,5 млн полонених та максимум – 3,5 млн полонених російської армії [21, с. 368]. Зрозуміло, що для російського суспільства, яке, крім того, до кінця війни занурилося у процес невідворотного розпаду імперії, масовий полон набув ознак катастрофи за військовими та соціально-політичними наслідками.

У роки війни та безпосередньо після її закінчення тема полону була вкрай популярною, мала політичну та літературну привабливість: виходили різноманітні звіти комісій про становище полонених у ворожих державах [7; 9], публікувалися спогади колишніх полонених та свідків полону [2; 5; 15; 18] які, втім, не були позбавлені певного пропагандистського забарвлення. Однак поступово тема втратила свою злободенність і була забута на десятиліття, окрім поодиноких публікацій [6; 19; 20]. Лише з 90-х рр. ХХ ст. почалося відродження інтересу до, здавалося, вже назавжди забутої теми. На сьогодні йде процес вивчення різних аспектів військового полону в роки Першої світової війни: з'являються тематичні видання [8; 22], окремі наукові статті [13; 14; 23] в контексті вивчення наслідків Першої світової війни.

У даній статті автор робить спробу проаналізувати основні порушення щодо утримання російських полонених у німецьких таборих у роки Першої світової війни.

До початку війни вже існували певні напрацювання у сфері права полоненого. Так, поводження з військовополоненими регулювалося двома міжнародними гаазькими конвенціями 1899 р. та 1907 р., та внутрішніми законами кожної з держав-учасниць військового конфлікту. У Німеччині вже на початку ХХ ст. існувала власна обґрунтована «теорія війни», в якій знайшлося місце і для відображення ставлення до полонених, що в цілому співпадало з міжнародними нормами. Зокрема, було зафіксовано загальноприйняте тлумачення, що полонені – це особи, «які... виконували свій обов'язок і корилися наказам згори, а тому в їх взятті в полон (держава. – Т. М.) бачить гарантію своєї безпеки, а не їх покарання»

[3, с. 13]. У 1908 р. німецьким генеральним штабом було видано вже окреме положення про військовополонених. Однак початок Першої світової війни показав ілюзорність та безсилість існуючих правових норм щодо забезпечення бодай елементарних прав полонених, які почали надходити чисельними партіями вглиб воюючих держав: не вистачало місць для їх розташування, лазаретів для розміщення поранених полонених, продовольчого та медичного забезпечення.

Говорячи про умови перебування військовополонених російської армії в німецьких таборах, варто зазначити, що найбільше порушень норм утримання спостерігалось саме в перші два роки війни, коли ще не було сформовано чіткої табірної системи. Уже перші місяці ведення боїв призвели до концентрації в Німеччині великих мас полонених, що створило серйозну проблему щодо їх розміщення та утримання.

Розміщення полонених. Стаття 5 Додатку до IV Гаазької конвенції 1907 р., ратифікованої у тому числі й Німеччиною, говорила: *«військовополонені можуть бути піддані розміщенню в місті, фортеці, таборі чи якому-небудь іншому місці із зобов'язанням не виходити за визначені межі; але власне ув'язнення може бути застосоване по відношенню до них лише як необхідна міра безпеки і виключно поки існують обставини, які вимагають цієї міри»* [10, с. 24]. За німецьким положенням про військовополонених щодо забезпечення їх житлом було зазначено, що приміщення повинні бути *«по можливості здоровими, чистими та пристойними»* [3, с. 15]. Проте в умовах війни дотримуватися відповідних положень чинного на той час міжнародного законодавства щодо полонених ставало дедалі складніше. У цілому, система утримання військовополонених протягом тривалого часу та у величезних кількостях склалася в Німеччині протягом 1915 – початку 1916 рр., коли стало зрозумілим, що закінчення війни відтягується на невизначений термін.

Німецька система утримання полонених базувалася на військово-територіальному устрої країни. У військовому відношенні Німеччина була розподілена на армійські корпуси, в кожному з яких був наявний свій генерал-інспектор військовополонених і при ньому офіцер, які кожного місяця об'їжджали місця розташування полонених цього корпусу, робили звіти для військового міністерства, звідки надходили всі директиви [5, с. 73]. За даними російської дослідниці Т. Симонової, табори для полонених у Німеччині поділялися на дві категорії. До першої належали так звані «головні», які розташовувалися в 20 військових округах Німеччини: 113 таборів для нижніх чинів, 37 – для офіцерів та 149 лазаретів. До другої категорії відносилися 235 таборів, розташованих на території, окупованій Німеччиною [14]. У цілому ж, система утримання полонених включала в себе т. зв. пересильні табори для короткотривалого утримання, великі стаціонарні солдатські та офіцерські табори, а також табори для утримання «робочих команд» на місцях їх зайнятості по всій території Німеччини.

Варто зазначити, що утримання військовополонених російської армії мало чітко диференційований характер. У переважній більшості командний склад розташовувався в окремих офіцерських таборах, під які німці облаштовували внутрішні фортеці, старі замки, деякі курортні приміщення, старі казарми, корпуси недіючих заводів тощо. Якщо ж невеликі групи офіцерського складу російської армії потрапляли до солдатських таборів, то там для них виділяли окремі приміщення і будь-які контакти з нижчим складом були суворо заборонені [13, с. 68]. У цілому умови проживання офіцерів у таборах були відносно стерпними, хоча самі офіцери, які побували в полоні, скаржилися на суцільне презирство з боку німецької табірної адміністрації та нестерпні умови проживання. Так, російський полонений офіцер Фомін згадував про 6 місяців, проведені в офіцерському таборі на околиці м. Бескова. Під табір було відведено старий місцевий замок, який давно не ремонтувався, наявні дірки в підлогах було забито металевими листами та на

вікнах поставлено металеві решітки. Сам табір був розрахований на 120 офіцерів. Більша частина полонених розташовувалася у трьох кімнатах на другому поверсі, по 25–30 осіб у кожній, та у двох кімнатах на першому поверсі по 13 осіб у кожній. У всіх кімнатах ліжка розташовувалися у два яруси. Невеликий двір для прогулянок, який мав сімдесят кроків у довжину та шістдесят у ширину, був обнесений фортечною стіною, і, крім того, для уникнення підкопів з боку полонених, за сажнів два від стіни було поставлено високу дротяну огорожу, а в центрі розташовувалися помийна яма та відхоже місце [18, с. 43–46]. Однак, заборони в переважній більшості, мали дріб'язковий характер (наприклад, курити можна було лише в чітко відведений для цього час, це саме стосувалося й гасіння світла і т. п.).

Що ж стосується рядового складу полонених з рядів російської армії, то їхні місця розташування важко навіть назвати житлом у прямому розумінні слова, оскільки до цієї категорії зараховувалися землянки та дерев'яні бараки без належного опотлення, часто без вікон, з великими дерев'яними нарами тощо. Взагалі перші місяці війни рядові полонені в переважній своїй більшості змушені були розташовуватися на голій землі під відкритим небом за будь-якої погоди з огляду на відсутність достатньої кількості приміщень для їх розміщення. Тому спочатку полонені або спали на землі, або власноруч рили землянки та траншеї, а згодом, знову ж таки власними силами, будували дерев'яні чи кам'яні бараки із залученням до роботи постійно прибуваючих полонених [9, с. 161]. Така ситуація спостерігалася з деякими варіаціями в більшості місць утримання полонених у Німеччині, особливо в кінці 1914 – протягом 1915 рр.

І хоча вже з 1915 р. почали організовувати інспекційні поїздки по таборах Німеччини та Австро-Угорщини, які мали на меті виявити ситуацію на місцях, з'ясувати як виконуються міжнародні норми щодо утримання та розміщення полонених, підтвердити чи спростувати чутки, які ходили про умови життя в полоні, в цілому звіти мали негативний характер. Відзначаючи певні покращення умов, відмічалось, що, як правило, полонені розташовувалися в землянках, дерев'яних чи дощатих бараках без підлоги і майже без печей, іноді – з рифленого заліза. У переважній більшості таборів були відсутні опалення, освітлення, вентиляція, часто – вікна [14]. Згадуючи про перебування в таборах, полонені оперували такими виразами як *«суре та затхле повітря»*, *«чорна закопчена стеля»*, *«сирі, запліснявілі стіни»*, *«земляна брудна підлога»*, *«дерев'яні нари»* тощо [16, с. 56]. Зрозуміло, що такі умови проживання солдат, які страждали взимку від морозів, а у весняно-осінній період від дощів, сприяли поширенню серед полонених різноманітних хвороб та масових епідемій, що ускладнювалося неякісним та недостатнім харчуванням.

Раціон полонених. Продовольче забезпечення військовополонених у таборах Німеччини було, мабуть, найскладнішою проблемою серед усього спектра наявних невідповідностей щодо норм міжнародного військового права, хоча в німецькому законодавстві передбачалося положення про достатнє харчування; разом з тим, відзначалося, що полонені *«зобов'язані задовольнятися місцевими можливостями харчування»* [3, с. 16]. Із затягуванням війни та переходом її до позиційної стадії, продуктивних запасів для мас зголоднілих військовополонених катастрофічно не вистачало.

Сотні тисяч людей вели голодне жалюгідне існування. В огляді діяльності Надзвичайної Слідчої Комісії за період з 29 квітня 1915 р. по 1 січня 1916 р. харчування рядових полонених з деякими варіаціями зводилося до такого: вранці кава з жолудів або цикорію без цукру і молока або чай, іноді це заміняли «бовтанкою» з води і борошна або з картопляним крохмалем; на обід – водянистий суп без м'ясного навару, який складався зі шматків овочів (картоплі, буряку або моркви), які часто були нечищеними, а іноді й немитими; на вечерю полонені отримували знову по склянці кави або чаю; хліб видавався по ½ фунта (приблиз-

но 200 грам) на добу на одну людину, причому був у край поганої якості, випечений із борошна зі значними домішками молотої соломи, гнилої картоплі, висівок, а іноді й деревної тирси [9, с. 107, 110, 115, 120–121, 129, 131, 144, 152]. Зрозуміло, що такий раціон не міг забезпечити навіть мінімальну насиченість полонених. Постійне відчуття голоду з часом призвело до того, що полонені почали ритися в сміттєвих ямах, сподіваючися знайти там хоча б щось їстівне.

Е. Ремарк, учасник Першої світової війни, який під час війни був на курсах в одному з тилових таборів, поруч з яким знаходився табір для полонених російської армії, писав: *«Ми виливаємо в бочки лише те, що не можна дістати черпаком. Крім того, ми іноді кидаємо туди шкірку від брукви, зацвілі хлібні кірки тощо. Ось це рідке, мутне, брудне місиво і розшукують полонені. Вони жадібно вичерпують його зі смердючих бочок і забирають, ховаючи під своїми гімнасттерками»* [11, с. 145–146]. Подібні випадки зафіксовані і Надзвичайною Слідчою Комісією в таких таборах, як, наприклад, табір при Бранденбурзі, Гамельні, Гаммерштейні, Ордруфі, Стендалі, Ерфурті та в деяких інших [9, с. 110, 115, 121, 129, 140, 144 та ін.]. Таким чином, указані факти свідчать про в край незадовільний стан продуктового забезпечення полонених у німецьких таборах, що посилювалося ще й відсутністю цілеспрямованої, налагодженої допомоги з боку державної влади Російської імперії, а окремі посилки та грошові перекази з боку рідних або окремих організацій не могли задовольнити потреби навіть у найнеобхіднішому.

Використання полонених на роботах. Постійне недоїдання негативно впливало на самопочуття полонених, проте голод, хвороби та різного ступеня складності поранення не звільняли їх від виконання різного роду робіт на території таборів або за їхніми межами.

За положенням статті 6 Гаазької конвенції: *«державна може залучати військовополонених до робіт відповідно до їх чину та здібностей, за виключенням офіцерів. Роботи ці не повинні бути надто важкими і не повинні мати ніякого відношення до військових дій»* [10, с. 24]. Німецьке законодавство про використання праці військовополонених говорило, що роботи не повинні *«безпосередньо слугувати військовим операціям супроти батьківщини полонених»* [3, с. 15]. Проте, коли стало зрозуміло, що війна затягнулася на невизначений термін, військова влада Німеччини знехтувала всіма розпорядженнями і почала використовувати працю полонених на власний розсуд. Отож, як і передбачалося відповідним положенням німецького законодавства, на перший план вийшла *«військова необхідність і безпека держави..., а не міркування про те, щоб у будь-якому випадку не чіпати полонених»* [3, с. 18].

Окрім виконання різноманітних робіт безпосередньо в таборах (прибирання територій, очищення відхожих місць та вигрібних ям тощо), на суспільних та приватних роботах (полонених залучали до сільськогосподарських робіт, до прокладання доріг та каналів, до дренажу боліт та укріплення річкових берегів, розподіляли по заводах і вугільних шахтах), військовополонених примушували до виконання робіт, спрямованих на потреби оборони і війни в цілому (відправляли на військові заводи, які займалися виготовленням патронів та колючого дроту, примушували рити окопи і т. п.) [7].

У цілому, вже на кінець 1915 р. в Німеччині склалася система трудової зайнятості військовополонених. За даними німецького дослідника Й. Ольтмера, в т. зв. «основні табори», яких на кінець війни було вже 175, заселялися лише непрацездатні, унтер-офіцери та звільнені від робіт полонені. Переважна більшість взятих у полон вже була інтегрована у військову економіку і розміщувалася там, де знаходилося їхнє місце роботи – або в маленьких таборах робітничих команд або поодиноці в будинках роботодавців [23, с. 86].

Зазначимо, що крім використання полонених на сільськогосподарських роботах, де вони складали значну частку робочої сили, вагомий відсоток їх було залу-

чено безпосередньо у військовий сектор німецької економіки. Радянський дослідник О. Мальков наводив дані Міжнародного Червоного Хреста щодо використання праці полонених у всіх сферах військового виробництва та безпосередньо на фронті. Так, у Німеччині роботи поділялися на фронтові під вогнем (5,9 %), фронтові поза сферою вогню (27,9 %), на військових заводах (18,7 %), інші роботи на військові потреби (47,5 %). У цілому, відсоток всіх полонених, яких залучали до виконання військово-примусових робіт, становив 33,8 % [6, с. 34–35]. Особливо практика використання полонених на військових роботах посилилася в останні роки війни, коли всі сили були кинуті на досягнення єдино важливої мети – порятунку німецького народу.

Саме практика використання полонених на роботах, пов'язаних з військовим сектором, робота на військових заводах та фабриках, при ритті окопів тощо породжували в російському суспільстві двоєке ставлення до них: з одного боку існувало співчуття до їхньої долі, а з іншого – подібні відомості сприяли розповсюдженню негативного ставлення до них; діапазон почуттів варіювався від повної байдужості аж до відвертого презирства. Саме про появу антипатичних настроїв та негативного ставлення до цієї військової категорії, які волею випадку чи свідомо опинилися під владою ворожих держав свідчили слова втікача з полону: *«Часи, коли полонені тільки зменшували кількість захисників країни і були тягарем для держави, що полонила їх, минули безповоротно. Теперішня війна поставила в питанні про полонених інші проблеми, і Німеччина вирішила їх з притаманною їй жорстокістю та цинізмом... Адже німці не лише замінили полоненими всіх здатних носити зброю, але, прикутих необхідністю до ґрунтових робіт, вони перетворили їх в буквальному сенсі слова в воюючих, у наших ворогів... Як інакше назвати людей, які підвозять під артилерійським вогнем снаряди, призначені для бомбардування наших позицій, будують дороги, мости і траншеї на передових позиціях супротивника? І йдуть тижні, місяці, роки, людська природа зникає до всього, і мерзена, підневільна справа служіння проти своєї країни стає для багатьох звичною справою... Адже німці вже встановили сортування «добросовісних» та «несумлінних» полонених!»* [15, с. 3]. Існували різні способи примусу до виконання тих чи інших робіт: *«Різки, кайдани, цькування собаками, підвішування, розп'яття, занурення в холодну воду, скорочення і без того незначного пайку, приклади, штики і до розстрілу включно – ось заходи примусу полонених до роботи, які застосовуються німцями»* [цит. за: 13, с. 69]. Таким чином, табірна адміністрація Німеччини не лише фізично «зношувала» організми людей на важких роботах, морально «ламала» полонених, вона ще й використовувала різноманітні види покарань за найменший непослух виконувати розпорядження вартових.

Покарання полонених. Ще однією «особливістю» перебування у полоні були покарання та, іноді, необґрунтовані жорстокості по відношенню до військовополонених з боку табірної охорони, що часто виходило за рамки передбачених покарань у міжнародних конвенціях та внутрішньонімецьких правилах та розпорядженнях. Щоправда, ці формулювання часто були настільки розмитими та неточними, що розв'язувало руки на місцях та дозволяло їх інтерпретувати на свій смак та розсуд. Так, стаття 8 Гаазької конвенції говорила: *«будь-яка непокоря з їх боку (військовополонених – Т. М.) дає право на застосування до них необхідних суворих методів»* [10, с. 24–25]. Види покарань та міра їх жорстокості залежали як від індивідуальних якостей німців-вартових, так і від депресивного стану, нав'язаного затяжним характером та невизначеністю у війні, військовими невдачами на фронтах тощо.

Звичною справою було побиття палицями, різками, джгутами, особливими тонкими плітками та прикладами рушниць; полонених на тривалий термін позбавляли гарячої їжі та залишали на хлібі та воді; іноді їх по кілька годин змушували стояти в строю; зрідка полонених заковували в кайдани, причому кайдани

одягалися таким чином, що права рука полоненого з'єднувалася ланцюгом з лівою ногою і в такому стані вони проводили весь час покарання. Найважчим покаранням було прив'язування або підвішування до стовпа; в першому випадку полоненого ставили до стовпа, прив'язаним за ступні ніг та на рівні грудей дротом чи мотузкою і тримали в такому положенні кілька годин; при підвішуванні полонений прив'язувався до стовпа за руки з таким розрахунком, щоб він міг торкатися землі тільки пальцями ніг або покараного просто підтягували вгору на мотузці, якою були зв'язані над головою руки [9, с. 111, 112, 117, 122, 125 та ін.]. Перераховані види покарань були найпоширенішими, проте всі вони без винятку змушували військовополонених нестерпно страждати, аж до втрати свідомості від болю, а іноді й закінчувалися смертю полонених, виснажених хронічним недоїданням та хворобами.

Ось що писав один з лікарів, який побував у солдатському таборі для полонених: *«Напівголодне існування полонених, відсутність захисту їх інтересів, непосильна робота швидко зношують організм полоненого, приводять до його загибелі, проводячи попередньо через шлях важких, нелюдських фізичних та душевних страждань»* [цит. за: 13, с. 69]. Настільки важкі умови життя в таборах полонених рядових російської армії супроводжувалися великою смертністю серед полонених. У таких важких (нестерпних і у фізичному, і у психологічному плані) умовах багато хто провів від кількох місяців до восьми років. З полону поверталися додому фізично виснажені, морально та психічно зламані люди, більшість з яких так і не змогла адаптуватися та знайти своє місце у російському післявоєнному суспільстві, яке швидко та кардинально змінювалося.

Отже, перебування військовополонених російської армії в таборах Німеччини супроводжувалося рядом порушень наявних на той час міжнародних положень щодо їх утримання як категорії обеззброєного ворога. Табори для утримання полонених не відповідали жодним стандартам щодо житлових приміщень, майже завжди полонені перебували в напівголодному стані, виконували ними роботи в непосильному обсязі підривали здоров'я, а покарання та постійні знущання табірної охорони часто призводили до каліцтв та смерті. Утім, і дотепер перебування у полоні російських військовослужбовців Першої світової війни залишається вивченим фрагментарно і потребує подальшого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Альбат Г. П. Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных (С библиографическим указателем) / Г. П. Альбат. – М., 1917.
2. Базилевич М. П. Положение русских пленных в Германии и отношение германцев к населению занятых ими областей царства Польского и Литвы / М. П. Базилевич. – Пг., 1917.
3. Военные обычаи в сухопутной войне. Составлено германским генеральным штабом в 1902 г. / пер. с нем. Генерального Штаба Полковник Михельсон. – СПб., 1904.
4. Головин Н. Н. Военные усилия России в мировой войне / Н. Н. Головин. – Париж, 1939. – Т. 1.
5. Казем-Бек П. Поездка по Германии во время войны русской сестры милосердия. С прибавлением извлечения из отчета по осмотру лагерей военнопленных / П. Казем-Бек. – Пг., 1916.
6. Мальков А. А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915–1919 гг.) / А. А. Мальков. – Казань, 1971.
7. Наши военнопленные в Германии и Австро-Венгрии (По дополнительным сведениям). – Пг., 1917.
8. Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов : материалы Междунар. науч. конф. 7–8 сентября 2004 г. – М., 2006.
9. Обзор действий Чрезвычайной Следственной Комиссии с 29 Апреля 1915 г. по 1 Января 1916 г. – Пг., 1916. – Т. 1.

10. Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны // Альбат Г. П. Сб. междунар. конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных (С библиографическим указателем) / Г. П. Альбат. – М., 1917. – С. 23–32.
11. **Ремарк Э. М.** На западном фронте без перемен / Э. М. Ремарк. – СПб., 2001.
12. Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – М., 1925.
13. **Сергеев Е. Ю.** Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны / Е. Ю. Сергеев // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 65–78.
14. **Симонова Т.** Русские в германском и австрийском плену в период Первой мировой войны / Т. Симонова // Журнал Московской Патриархии. – 2006. – № 5. – Режим доступа: <http://www.jmp.ru/jmp/06/05-06/09.htm> (Дата перегляду 17.09.2008)
15. Скромное геройство (из рядов французской армии) // Русские ведомости. – № 217 (21 сентября). – 1916. – С. 3.
16. **Тюкачов В.** На чужбине / В. Тюкачов. – Иваново, 1937.
17. **Урланис Б. Ц.** Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVIII–XX вв. (Историко-статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – М., 1960.
18. **Фомин В. Б.** Среди культурных варваров. 14 месяцев в германском плену / В. Б. Фомин. – Пг., 1916.
19. **Шипек А.** Военнопленные и их использование в мировой и гражданской войне / А. Шипек // Война и революция. – 1928. – № 2. – С. 64–72.
20. **Якушина А. П.** Работа большевиков среди русских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии (1914–1918) / А. П. Якушина // Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 3. – С. 59–69.
21. **Ferguson N.** The Pity of War / N. Ferguson. – N. Y., 1999.
22. Krieg in der Geschichte. Band 24. Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. – Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006.
23. **Oltmer J.** Unentbehrliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918 / J. Oltmer // Krieg in der Geschichte. Band 24. Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. – Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006. – S. 67–96.

Надійшла до редколегії 22.09.2009

УДК 94 (470) «1918»

О. Б. Грищенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕНЕСЕННЯ СТОЛИЦІ РСФРР З ПЕТРОГРАДА ДО МОСКВИ У БЕРЕЗНІ 1918 р.

На основі даних джерел та літератури з'ясовуються фактичні причини перенесення столиці більшовицької Росії у 1918 р.

Ключові слова: столиця, джерела, Петроград, Москва, більшовицький уряд.

На основании данных источников и литературы выясняются фактические причины переноса столицы большевистской России в 1918 г.

Ключевые слова: столица, источники, Петроград, Москва, большевистское правительство.

The author discovered real reason of transfer the capital of communist Russia in 1918 on basic of sources and literature.

Key words: capital, sources, Petrograd, Moscow, communist government.

Як не дивно, перенесення столиці Росії з Петрограда до Москви в 1918 р. залишається однією з найменш досліджених сторінок з історії становлення більшо-